Journal of
تحقیقات مالی اسلامی
Islamic Finance Research

Jurisprudential-Legal Analysis of Bank Specialization in the Iranian Banking System: Challenges of Comprehensive Banking, Qard-ul-Hasana, and Sharia Governance

Seyed Ali Mirlohi* | Sadegh Elham

Stable URL: https://doi.org/10.30497/ifr.2026.248952.1989

تحلیل فقهی ـ حقوقی تخصصی‌سازی بانک‌ها در نظام بانکی ایران: چالش‌های بانکداری جامع، قرض‌الحسنه و حاکمیت شرعیه

سید علی میرلوحی* | صادق الهام

پیوند دائمی: https://doi.org/10.30497/ifr.2026.248952.1989

Copyright 2025 The Author(s).
Published by *Imam Sadiq University*, Tehran, Iran.
This work is fully Open Access under the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) license, allowing non-commercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited and not modified. *Islamic Finance Researches* strictly follows the ethical guidelines of the Committee on Publication Ethics (COPE), which all readers, authors, reviewers, and editors are expected to observe and uphold.

Print ISSN: 2551-8290
Online ISSN: 2588-6584

Islamic Finance Research

Vol. 15 | Isuue 2 | Serial 36 | Winter 2026 | Pages 249 – 278
Research Paper | Received: 2025/10/06 | Accepted: 2026/04/24

10.30497/ifr.2026.248952.1989

Jurisprudential-Legal Analysis of Bank Specialization in the Iranian Banking System: Challenges of Comprehensive Banking, Qard-ul-Hasana, and Sharia Governance

Seyed Ali Mirlohi: Ph.D. Student, Jurisprudence and Private Law, Shahid Motahari University and Higher School, Tehran, Iran (Corresponding Author).

mirlohi@motahari.ac.ir| 0000-0003-1500-8454

Sadegh Elham: Assistant Professor, Fiqh and Foundations of Law, Faculty of Theology, Islamic Studies and Guidance, Imam Sadiq University, Tehran, Iran.

s.elham@isu.ac.ir| 0000-0003-4962-9136

Abstract

1. Introduction and Objective

In recent years, the Iranian banking system has entered a new phase of structural transformation through the policy of bank specialization and reclassification. This policy emerged as a response to multiple interconnected challenges, including chronic structural inefficiencies in the banking sector, the need for more targeted credit allocation, increased supervisory complexity, pressures arising from international sanctions, and the necessity of improving financial stability within the framework of Islamic banking. Consequently, policymakers and regulatory authorities have attempted to redesign the institutional architecture of the banking system by classifying banks into several distinct categories, including commercial banks, specialized banks, comprehensive banks, and Qard al-Hasanah banks.

Although this transformation has primarily been justified on economic and regulatory grounds, its implications extend far beyond technical banking reform. The specialization of banks fundamentally alters the legal nature of banking operations, contractual relationships, supervisory mechanisms, and the jurisprudential foundations of financial intermediation in the Islamic banking system of Iran. Therefore, the reform cannot be adequately understood solely through economic analysis; rather, it requires a comprehensive Fiqhi-Legal examination capable of assessing the compatibility of the new structures with the principles of Islamic jurisprudence, banking law, and institutional governance.

Despite the growing importance of this transformation, existing studies in Iran have largely focused on economic efficiency, monetary policy, or financial performance, while the deeper Fiqhi-Legal dimensions of the specialization process have remained insufficiently explored. In particular, significant ambiguities persist regarding the legal identity of comprehensive banks, the possibility of segregating risks and liabilities within a single legal entity, the compatibility of Qard al-Hasanah banking with profit-oriented corporate structures, and the institutional requirements of effective Sharia governance.

Accordingly, the present study seeks to analyze the Fiqhi-Legal foundations, challenges, and supervisory implications of the new bank classification model in Iran. Special emphasis is placed on two emerging and highly challenging models: comprehensive banking and Qard al-Hasanah banking. Furthermore, the study aims to evaluate the adequacy of existing legal and supervisory frameworks and to propose a practical contractual solution capable of reconciling banking innovation with the principles of Islamic jurisprudence and legal coherence.

2. Methods and Materials

This study employs a qualitative research design based on a descriptive-analytical methodology. The research is fundamentally doctrinal and interdisciplinary, combining legal analysis, Islamic jurisprudential reasoning, and institutional examination within the field of Islamic banking studies.

The primary materials of the study consist of four categories of sources. First, the research examines relevant legal and regulatory documents governing the Iranian banking system, including the Seventh Development Plan policies, Central Bank regulations, banking laws, and supervisory directives concerning bank specialization and classification. Second, authoritative sources of Imamiyyah jurisprudence related to contracts, agency (Wakalah), partnership (Musharakah), Mudarabah, trust-based possession (Yad Amanah), liability, and Qard al-Hasanah were analyzed to determine the jurisprudential foundations of the proposed banking structures. Third, the study reviews the contemporary literature on Islamic finance, Sharia governance, and Islamic banking regulation in order to situate the Iranian experience within broader theoretical discussions. Fourth,

comparative analytical insights from studies on Sharia governance frameworks and Islamic financial supervision were incorporated to strengthen the institutional analysis.

The collected materials were examined through qualitative content analysis. The analysis focused on identifying conceptual tensions, legal inconsistencies, jurisprudential challenges, and regulatory gaps within the new banking classification framework. Particular attention was devoted to the legal structure of comprehensive banks, the interaction between multiple contractual relationships within a unified corporate entity, the governance challenges associated with Sharia compliance, and the structural contradictions embedded in Qard al-Hasanah banking.

The study also adopted an analytical-propositional dimension by developing a conceptual contractual model referred to as the "Multi-faceted Special Wakalah Contract." This model was formulated through doctrinal synthesis and jurisprudential reasoning as a potential solution to the operational and legal challenges of comprehensive banking.

3. Research Findings

The findings of the study demonstrate that the specialization and reclassification of banks in Iran represent not merely an administrative or organizational reform but a profound transformation in the legal and jurisprudential architecture of the banking system.

The analysis indicates that commercial and specialized banks largely preserve the traditional agency-based structure of Iranian Islamic banking. Within this framework, depositors act as principals (Muwakkil), while banks function as agents (Wakil) responsible for allocating and managing financial resources through Islamic contracts. Consequently, banks primarily possess a fiduciary status characterized by trust-based possession rather than absolute ownership over deposited funds. Under Islamic jurisprudence, banks are not inherently guarantors of deposits unless misconduct, negligence, or deviation from contractual authorization can be established.

However, the study identifies a persistent challenge concerning the formalistic implementation of Islamic contracts, particularly in trade-based financing arrangements. In many cases, the absence of genuine asset transfer and the reliance on documentary formalities undermine

the authenticity of contractual relationships and weaken the jurisprudential legitimacy of banking operations.

The most significant findings relate to comprehensive banking. This model combines two fundamentally different operational domains within a single institution: a commercial banking sector based on lower-risk agency relationships and a higher-risk investment sector relying on participatory contracts such as Musharakah and Mudarabah. The study finds that the central challenge of comprehensive banking lies in the absence of a clear legal basis for segregating risks, liabilities, and financial obligations between these distinct sectors while operating under a unified legal personality.

From a legal perspective, the principle of unity of legal personality and unity of assets in corporate law creates serious obstacles to the establishment of effective internal barriers between commercial and investment activities. This issue becomes particularly problematic when losses or liabilities originating in one sector potentially affect stakeholders in another sector. From a jurisprudential perspective, the coexistence of multiple contractual roles and obligations within a single institution raises concerns regarding the mixing of guarantees, liabilities, and contractual effects.

To address this problem, the study proposes a conceptual contractual framework termed the "Multi-faceted Special Wakalah Contract." Under this model, the depositor enters into a primary agency contract with the bank, while the scope of authorization explicitly distinguishes between different investment and operational portfolios. The contract permits the bank to allocate resources separately to commercial and investment sectors according to predetermined conditions and risk structures. Through this arrangement, the bank retains its unified role as an agent while simultaneously facilitating differentiated investment activities through subsequent subsidiary contracts. The findings suggest that this model is more compatible with the jurisprudential principle that contractual effects are subordinate to the intentions and purposes of the parties ("al-'uqud tabi'ah lil-qusud").

The study further reveals that Qard al-Hasanah banking faces a fundamentally different type of structural challenge. Qard al-Hasanah is inherently a benevolent, non-profit, and charitable financial

arrangement rooted in social solidarity and welfare objectives. However, the incorporation of Qard al-Hasanah institutions within profit-oriented public joint-stock company structures creates a serious contradiction between social purpose and shareholder expectations. The research demonstrates that this structural tension may encourage institutions to rely excessively on service fees or quasi-commercial mechanisms that risk undermining the non-profit essence of Qard al-Hasanah and potentially transforming legitimate administrative charges into disguised forms of prohibited gain.

Another major finding concerns the necessity of a comprehensive Sharia governance system. The study concludes that the success of specialized banking models depends heavily on the establishment of a multilayered governance framework consisting of: (1) a centralized Sharia supervisory authority at the level of the Central Bank; (2) independent internal Sharia compliance committees within banks; and (3) an institutional culture committed to Sharia compliance across all operational levels. The findings further highlight the importance of periodic Sharia auditing, standardized supervisory procedures, and professionally trained experts capable of integrating jurisprudential and financial expertise.

4. Discussion and Conclusion

The findings of this study demonstrate that the specialization and reclassification of banks in Iran constitute a transformative shift in the institutional logic of Islamic banking rather than a limited regulatory adjustment. The reform has introduced new opportunities for improving efficiency, risk management, and sectoral financing; however, it has simultaneously generated complex jurisprudential, legal, and supervisory challenges that cannot be resolved through conventional banking regulation alone.

The study argues that the existing legal infrastructure of the Iranian banking system is not fully prepared to accommodate the operational realities of comprehensive banking. Specifically, current corporate law frameworks do not adequately recognize the segregation of liabilities and risks within a unified legal entity. As a result, the practical implementation of comprehensive banking may expose stakeholders to legal uncertainty, overlapping liabilities, and supervisory ambiguity unless substantial legislative reforms are introduced.

The proposed "Multi-faceted Special Wakalah Contract" offers a potential jurisprudential and contractual mechanism for mitigating some of these tensions. By maintaining the bank's overarching role as an agent while contractually differentiating operational domains and investment mandates, the model provides a more coherent basis for integrating diverse banking functions within an Islamic legal framework. Nevertheless, the effectiveness of this model ultimately depends on the parallel development of supportive legal recognition, operational transparency, and supervisory enforcement.

Regarding Qard al-Hasanah banking, the study concludes that preserving its social and ethical objectives requires a distinct regulatory and institutional framework capable of protecting its non-profit character from market-driven pressures. Without such safeguards, the institutionalization of Qard al-Hasanah within commercial corporate structures risks weakening its original jurisprudential and social foundations.

More broadly, the study emphasizes that sustainable Islamic banking reform requires the institutionalization of robust Sharia governance mechanisms. Centralized Sharia supervision, independent compliance structures, periodic Sharia auditing, and the cultivation of an organizational culture of compliance are not merely supplementary mechanisms but essential prerequisites for maintaining legitimacy and public trust in specialized Islamic banking systems.

In conclusion, the research finds that bank specialization in Iran is a necessary but insufficient step toward meaningful banking reform. Its long-term success depends on complementary reforms in legal doctrine, supervisory institutions, corporate governance, and Sharia compliance mechanisms. Without such reforms, the objectives of efficiency, legitimacy, and financial stability envisioned by the specialization initiative may remain only partially achievable within the framework of Islamic banking.

5. Keywords: Islamic Banking; Bank Specialization; Comprehensive Banking; Qard al-Hasanah Banking; Sharia Governance; Central Bank Sharia Council; Risk Segregation.

6. JEL Classification: G21, G28, Z12, K23, K12

سال پانزدهم | شماره دوم | پیاپی ۳۶ | زمستان ۱۴۰۴ | صفحات ۲۴۹- ۲۷۸
مقاله پژوهشی | تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۷/۱۴ | تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۲/۰۴
مقاله مدت ۷ روز جهت اصلاحات نزد نویسندگان بوده است.

تحلیل فقهی ـ حقوقی تخصصی‌سازی بانک‌ها در نظام بانکی ایران: چالش‌های بانکداری جامع، قرض‌الحسنه و حاکمیت شرعیه

سید علی میرلوحی: دانشجوی دکتری فقه و حقوق خصوصی، مدرسه عالی و دانشگاه شهید مطهری، تهران، ایران (نویسنده مسئول). mirlohi@motahari.ac.ir
صادق الهام: استادیار، فقه و مبانی حقوق، دانشکده الهیات، معارف اسلامی و ارشاد، دانشگاه امام صادق علیه‌السلام، تهران، ایران. s.elham@isu.ac.ir

چکیده

۱. مقدمه و هدف

نظام بانکی ایران در سال‌های اخیر، در واکنش به ناکارآمدی‌های ساختاری، الزامات سیاستی و ضرورت هدایت هدفمند اعتبارات، به سمت الگوی «تخصصی‌سازی و طبقه‌بندی مجدد بانک‌ها» حرکت کرده است. این تحول، افزون بر پیامدهای اقتصادی، مسائل پیچیده‌ای را در حوزه مبانی فقهی، ماهیت حقوقی بانک‌ها و سازوکارهای نظارت شرعی ایجاد کرده است. هدف این پژوهش، تحلیل فقهی ـ حقوقی الگوی جدید طبقه‌بندی بانک‌ها و بررسی چالش‌های ساختاری و نظارتی آن، با تمرکز بر بانکداری جامع و قرض‌الحسنه است.

۲. مواد و روش‌ها

این پژوهش با رویکردی کیفی و به روش توصیفی ـ تحلیلی انجام شده است. داده‌های پژوهش از طریق مطالعه و تحلیل اسناد قانونی و مقررات بانکی، منابع فقه امامیه، آرای فقهی مرتبط و ادبیات بانکداری اسلامی گردآوری و با روش تحلیل محتوای کیفی بررسی شده‌اند.

۳. یافته‌های تحقیق

یافته‌ها نشان می‌دهد که در بانکداری جامع، مهم‌ترین چالش، فقدان سازوکار حقوقی روشن برای تفکیک ریسک و تفکیک آثار حقوقی فعالیت‌های تجاری و سرمایه‌گذاری در چارچوب یک شخصیت حقوقی واحد است. همچنین در بانکداری قرض‌الحسنه،

تعارض میان ساختار انتفاعی شرکت سهامی و ماهیت غیرانتفاعی عقد قرض‌الحسنه، زمینه بروز انحراف از اهداف اجتماعی و مقاصدی این نهاد را فراهم می‌کند. نتایج پژوهش همچنین بیانگر آن است که موفقیت الگوی تخصصی‌سازی بانک‌ها، مستلزم استقرار نظام جامع حاکمیت شرعی، تقویت سازوکارهای حسابرسی شرعی و ایجاد نهادهای مستقل انطباق شرعی در شبکه بانکی است.

۴. بحث و نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر، ضمن تبیین چالش‌های فقهی و حقوقی الگوی جدید، در یک نوآوری نظری و کاربردی، مدل قراردادی «وکالت خاص چندوجهی» را به‌عنوان راهکاری بدیع برای حل معمای تفکیک ذمه و تنظیم روابط حقوقی در بانکداری جامع پیشنهاد و صورت‌بندی می‌نماید. بر این اساس، نتیجه‌گیری می‌شود که تخصصی‌سازی بانک‌ها، بدون اصلاح هم‌زمان زیرساخت‌های حقوقی و نظارتی، به‌ویژه در زمینه تفکیک ذمه، حاکمیت شرعی و نظارت تخصصی، نمی‌تواند اهداف مورد انتظار در نظام بانکداری اسلامی را به‌طور کامل محقق سازد.

واژگان کلیدی: بانکداری اسلامی؛ تخصصی‌سازی بانک‌ها؛ طبقه‌بندی بانک‌ها؛ بانکداری جامع؛ بانکداری قرض‌الحسنه؛ حاکمیت شرعی؛ شورای فقهی بانک مرکزی؛ تفکیک ریسک.

مقدمه

نظام اقتصادی ایران طی دهه‌های اخیر، درآمیخته با فشارهای برون‌زا و چالش‌های ساختاری درون‌زا، مسیر پرفرازونشیبی را پیموده است. از یک سو، تحریم‌های مالی بین‌المللی با ایجاد محدودیت در روابط کارگزاری بانکی و افزایش هزینه‌های مبادله، به‌مثابه شوکی خارجی و مستمر، ثبات و کارایی بخش پولی کشور را هدف قرار داده‌اند (صادقی، فرامرزی و خلج‌زاده، ۱۳۹۹). این فشارها توان بانک‌ها را برای ایفای نقش واسطه‌گری مالی در سطح بین‌المللی به‌شدت تضعیف کرده و ضرورت بازآرایی ساختار داخلی به‌منظور افزایش تاب‌آوری را بیش از پیش آشکار ساخته‌اند. از سوی دیگر، نظام بانکی با معضلات ساختاری ریشه‌داری همچون نرخ بالای مطالبات غیرجاری، انجماد دارایی‌ها، تخصیص غیربهینه منابع به بخش‌های مولد و رقابت ناسالم بر سر نرخ سود سپرده‌ها روبه‌روست. مجموع این عوامل به تضعیف سلامت مالی بانک‌ها و شکل‌گیری پدیده مخرب «بانکداری در سایه» انجامیده است (داودی و شاکری، ۱۴۰۰؛ Farzin, 2023). در چنین بستری، اصلاحات سطحی و کوتاه‌مدت دیگر پاسخگو نیست و به نظر می‌رسد نظام بانکی کشور به تحولی ساختاری و عمیق در معماری خود نیاز دارد.

سنگ‌بنای نظام بانکی پس از انقلاب اسلامی، قانون عملیات بانکی بدون ربا (مصوب ۱۳۶۲) بود که با هدف حذف ربا و انطباق فعالیت‌های بانکی با موازین فقهی، چارچوبی نوین را بنیان نهاد. این قانون با تکیه بر عقودی همچون مضاربه، مشارکت، جعاله و فروش اقساطی، کوشید الگویی متفاوت از بانکداری متعارف ارائه دهد (موسویان، ۱۳۹۹). با این حال، پس از گذشت چهار دهه و هم‌زمان با پیچیده‌تر شدن اقتصاد مدرن، ساختار نسبتاً یکپارچه و همگن بانک‌ها که ذیل این قانون شکل گرفته بود، دیگر توان پاسخ‌گویی به نیازهای تخصصی بخش‌های مختلف اقتصادی را نداشت. فعالیت هم‌زمان بانک‌ها در حوزه‌های تجاری، سرمایه‌گذاری و توسعه‌ای، اغلب به تداخل کارکردها، انباشت ریسک‌های نامتجانس و کاهش شفافیت عملکرد منجر می‌شد (حسینی، ۱۳۹۹). در نتیجه، این برداشت تقویت شد که الگوی «یکسان برای همه» نمی‌تواند کارآمد باشد و همین امر زمینه را برای یکی از مهم‌ترین اصلاحات ساختاری نظام بانکی، یعنی «تخصصی‌سازی و طبقه‌بندی مجدد بانک‌ها»، فراهم کرد.

این رویکرد جدید که در اسناد بالادستی و مقررات اخیر بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران بازتاب یافته است، نظام بانکی را به چهار دسته اصلی تقسیم می‌کند: بانک‌های تجاری با تمرکز بر خدمات خرد و تأمین مالی کوتاه‌مدت؛ بانک‌های تخصصی با مأموریت توسعه بخش‌های خاص اقتصادی، مانند کشاورزی و مسکن؛ بانک‌های جامع با کارکردی ترکیبی در حوزه‌های تجاری و سرمایه‌گذاری؛ و بانک‌های قرض‌الحسنه با مأموریت اجتماعی و تأمین مالی خرد (بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، ۱۴۰۲). در این چارچوب، مفهوم تخصصی‌سازی بانکی ناظر بر تفکیک ساختاری، کارکردی و حقوقی نهادهای واسطه‌گر مالی بر اساس مأموریت‌های اصلی، پروفایل ریسک و ماهیت عقود پایه آن‌هاست. از منظر فقهی و حقوقی، تخصصی‌سازی فرآیندی است که طی آن، ماهیت عملیات بانک (نظیر وکالت امانی در برابر مشارکت سود و زیان) با معماری سازمانی آن هم‌سو می‌گردد تا از تداخل ذمم، سرایت ریسک‌های نامتجانس و نقض الزامات حاکمیت شرعی جلوگیری به عمل آید (ISRA, 2018).

هدف نهایی این طبقه‌بندی، افزایش کارایی از طریق تمرکز، بهبود مدیریت ریسک از رهگذر تفکیک آن، هدایت هدفمند اعتبارات به‌سوی تولید و در نهایت، تسهیل فرایند نظارت بانک مرکزی است. این تحول، در ظاهر نوعی بازآرایی اقتصادی و مدیریتی به شمار می‌آید، اما در لایه‌های عمیق‌تر خود، پیامدهای فقهی و حقوقی گسترده و کمتر بررسی‌شده‌ای به همراه دارد. تفکیک کارکردها، تعریف تازه‌ای از ماهیت حقوقی هر یک از این نهادهای مالی ارائه می‌دهد و پرسش‌های بنیادینی را درباره قراردادها، مسئولیت‌ها و انطباق شرعی آنها پدید می‌آورد. ازاین‌رو، واکاوی علمی دقیق این موضوع ضروری است. پژوهش حاضر نیز بر محور این پرسش شکل گرفته است که چارچوب جدید طبقه‌بندی بانک‌ها بر چه مبانی فقهی و مستندات قانونی استوار است و این بازآرایی ساختاری چگونه ماهیت حقوقی، حدود مسئولیت و الگوی قراردادهای بانکی را بازتعریف می‌کند؟ اهمیت این پرسش از آن جهت است که هرگونه ابهام در مبانی مشروعیت و چارچوب حقوقی این بانک‌ها می‌تواند کل طرح اصلاح ساختاری را با چالش روبه‌رو سازد. این طبقه‌بندی باید افزون بر کارآمدی اقتصادی، توان عبور از آزمون انطباق با قواعد آمره فقهی در باب معاملات (کاتوزیان، ۱۴۰۱) و نیز الزامات قانونی کشور

را داشته باشد. افزون بر این، حرکت به‌سوی چنین الگویی، به‌طور طبیعی، خالی از چالش نیست. به‌ویژه عملکرد بانک‌های جامع که مجاز به انجام فعالیت‌های سرمایه‌گذاری پرریسک در کنار فعالیت‌های تجاری متعارف‌اند، همچنین شیوه نظارت بر بانک‌های تخصصی برای اطمینان از عدم انحراف از مأموریت تعیین‌شده، پیچیدگی‌های تازه‌ای در حوزه نظارت و انطباق شرعی ایجاد می‌کند. این وضعیت، ضرورت استقرار نظامی جامع و کارآمد برای «حاکمیت شرعی» را بیش از پیش آشکار می‌سازد. ازاین‌رو، پژوهش حاضر در ادامه به این مسئله می‌پردازد که مهم‌ترین چالش‌های فقهی ـ حقوقی پیش‌روی اجرای این الگوی تخصصی، به‌ویژه در زمینه تفکیک ریسک‌ها، جلوگیری از صوری‌سازی عقود و تضمین حقوق سپرده‌گذاران، چیست.

مقاله حاضر با اتخاذ رویکردی تحلیلی ـ توصیفی و با استناد به اسناد قانونی، متون فقهی و ادبیات مالی اسلامی، بر این دیدگاه استوار است که موفقیت طرح تخصصی‌سازی بانک‌ها، فراتر از ابلاغ دستورالعمل‌ها، در گرو ایجاد شفافیت کامل در مبانی حقوقی هر طبقه از بانک‌ها، تقویت نهاد نظارت شرعی (شورای فقهی) و تدوین سازوکارهای حقوقی دقیق برای مدیریت ریسک‌های نوظهور است. هرچند بررسی جامع این اصلاحات از منظر مقاصد الشریعه، خود پژوهشی مستقل می‌طلبد، هدف نهایی آن است که این تحولات، نظام بانکی را در مسیر تحقق اهداف عالی شریعت، یعنی گسترش عدالت و توزیع عادلانه فرصت‌ها، قرار دهد. نوآوری این پژوهش آن است که در مواجهه با خلاءهای موجود، صرفاً به آسیب‌شناسی انتقادی بسنده نکرده، بلکه با ابداع و تشریح مدل قراردادی «وکالت خاص چندوجهی»، راهکاری ایجابی و عملیاتی برای عبور از بن‌بست تفکیک ذمه در بانکداری جامع ارائه می‌دهد؛ مدلی که تاکنون در ادبیات حقوق بانکی ایران با این سطح از انسجام ساختاری مطرح نگردیده است.

۱. مرور پیشینه‌ها

ادبیات نظری و پژوهشی مرتبط با اصلاح ساختار نظام بانکی را می‌توان در سه حوزه اصلی و درهم‌تنیده دسته‌بندی کرد: مبانی نظری جهانی درباره تخصصی‌سازی فعالیت‌های بانکی، مطالعات تاریخی ـ تحلیلی ناظر بر چالش‌های تکاملی بانکداری اسلامی در ایران

و پژوهش‌های متمرکز بر ضرورت اصلاحات ساختاری در نظام بانکی کشور. بررسی تحلیلی و انتقادی این سه حوزه به‌روشنی نشان می‌دهد که با وجود تأکید مکرر بر ضرورت اصلاحات اقتصادی و مدیریتی، تحلیل جامع فقهی ـ حقوقی از ماهیت، الزامات و پیامدهای «الگوی جدید طبقه‌بندی» به‌عنوان راهکار اصلی اصلاحی، همچنان مغفول مانده است.

۱-۱. مبانی نظری تخصصی‌سازی در نظام بانکی

مفهوم تفکیک و تخصصی‌سازی فعالیت‌های بانکی، ریشه در مباحث کلاسیک مدیریت ریسک، کارایی و ثبات نظام مالی جهانی دارد. تجربه تلخ بحران مالی ۱۹۲۹ میلادی و رکود بزرگ پس از آن، به تصویب قانون تاریخی «گلس ـ استیگال» در سال ۱۹۳۳ در ایالات متحده انجامید. این قانون با ایجاد دیواری حائل میان بانکداری تجاری ـ که عمدتاً با سپرده‌های مردم سروکار دارد ـ و بانکداری سرمایه‌گذاری ـ که درگیر فعالیت‌های پرریسکی مانند پذیره‌نویسی و معاملات اوراق بهادار است ـ در پی قطع زنجیره سرایت بحران از بازارهای مالی به بخش واقعی اقتصاد بود (Vogel & Hayes, 1998). منطق بنیادین این تفکیک، حمایت از سپرده‌گذاران خرد و جلوگیری از استفاده بانک‌ها از منابع ارزان‌قیمت سپرده‌ای برای سفته‌بازی‌های پرخطر بود. هرچند این قانون در سال ۱۹۹۹، تحت تأثیر فشارهای ناشی از جهانی‌شدن مالی و ضرورت رقابت بانک‌های آمریکایی با همتایان اروپایی خود، تا حد زیادی لغو شد، بحران مالی ۲۰۰۸ بار دیگر بحث درباره مزایای این تفکیک را احیا کرد و به وضع مقرراتی مانند «قانون ولکر» انجامید؛ مقرراتی که محدودیت‌های تازه‌ای بر فعالیت‌های سفته‌بازانه بانک‌ها اعمال می‌کردند (Archer & Karim, 2019). از منظر اقتصاد اسلامی و فقه المعاملات نیز، مبانی نظری تخصصی‌سازی بر ضرورت صیانت از وجوه امانی (نظیر سپرده‌های قرض‌الحسنه) در برابر ریسک‌های مرتبط با عقود مشارکتی (مانند مضاربه و مشارکت) استوار است. ادبیات مالی اسلامی تأکید دارد که ترکیب ماهیت‌های متضاد قراردادها در یک ساختار حقوقی واحد، بدون ایجاد دیوارهای حائل قدرتمند، به تداخل ضمان‌ها و نقض قواعد بنیادین فقهی از جمله لزوم شفافیت و رفع غرر در عقود منجر می‌گردد (El-Gamal, 2023). بر

همین اساس، نهادهای استانداردگذار بین‌المللی نیز بر تفکیک نهادی به‌عنوان پیش‌شرط حاکمیت شرعی مؤثر تأکید ورزیده‌اند.

۱-۲. پیشینه پژوهش

ادبیات علمی مرتبط با اصلاحات نظام بانکی ایران را می‌توان در سه جریان اصلی طبقه‌بندی کرد که هر یک از زاویه‌ای متفاوت، ضرورت تحول در این حوزه را بررسی کرده‌اند. بررسی دقیق این جریان‌ها، خلأ پژوهشیِ مورد نظر این مقاله را به‌روشنی نمایان می‌سازد.

جریان نخست، پژوهش‌هایی با رویکرد کلان اقتصادی و مالی را دربر می‌گیرد که بر تحلیل ناکارآمدی‌های ساختاری و تأثیر آن‌ها بر متغیرهای اقتصادی تمرکز دارند. این مطالعات نشان داده‌اند که ساختار همگن و غیرتخصصی بانک‌ها، به انباشت مطالبات غیرجاری، تخصیص ناکارآمد اعتبار به بخش‌های مولد و تضعیف سازوکار انتقال پولی انجامیده است (کردبچه، راغفر و سرگزی، ۱۳۹۶). همچنین پژوهشگرانی مانند داودی و شاکری (۱۴۰۰) با تحلیل پدیده «بانکداری در سایه» نشان داده‌اند که نبود شفافیت و پیچیدگی ساختاری، ریسک‌های سیستمی را در اقتصاد ایران افزایش داده است. این مطالعات، ضرورت اقتصادی اصلاحات را به‌خوبی تبیین کرده‌اند؛ اما عمدتاً از تحلیل حقوقی و فقهی راهکارهای پیشنهادی، از جمله الگوی طبقه‌بندی بانک‌ها، پرهیز کرده‌اند.

جریان دوم، بر اصلاحات حقوقی و نظارتی نظام بانکی متمرکز است. این پژوهش‌ها به موضوعاتی مانند ضرورت بازنگری در قانون پولی و بانکی کشور، بهبود استانداردهای حاکمیت شرکتی در بانک‌ها، اصلاح قانون ورشکستگی و تقویت استقلال بانک مرکزی پرداخته‌اند (پورمحمدی، ۱۳۹۸). هرچند این آثار به اهمیت زیرساخت‌های حقوقی اشاره دارند، تمرکز آن‌ها بیشتر بر چارچوب‌های کلان و عمومی بوده و به تحلیل ماهیت حقوقی و فقهی الگوهای جدید و تخصصی بانکداری، مانند بانکداری جامع، نپرداخته‌اند.

جریان سوم، به‌طور خاص بر چالش‌های انطباق شرعی در نظام بانکداری بدون ربا متمرکز بوده است. صاحب‌نظرانی مانند موسویان (۱۳۹۹) و صدیقی[1] (۲۰۰۴م)، پدیده

1. Siddiqi

«صوری‌سازی عقود» و فاصله گرفتن از اهداف اولیه بانکداری اسلامی را به‌تفصیل نقد کرده‌اند. همچنین پژوهش‌هایی مانند پژوهش حسینی (۱۳۹۹)، ساختار و عملکرد نهادهای نظارت شرعی را بررسی و بر ضرورت تقویت آن‌ها تأکید کرده‌اند. این دسته از مطالعات، هرچند به مبانی فقهی نزدیک‌تر شده‌اند، تحلیل خود را عمدتاً بر آسیب‌شناسی وضع موجود متمرکز کرده و به واکاوی فقهی ـ حقوقی الگوی اصلاحی جدید، یعنی طبقه‌بندی بانک‌ها و پیامدهای آن، نپرداخته‌اند. در مطالعات اخیر نیز، اگرچه پژوهشگرانی نظیر یزدانی (۱۴۰۲) به بررسی امکان تفکیک ذمه در اشخاص حقوقی از منظر فقه و حقوق مدرن پرداخته‌اند، اما دلالت‌های عملی این مفاهیم در بستر بانکداری جامع و چالش‌های حقوقی آن مسکوت مانده است. همچنین در سطح بین‌المللی، آثاری همچون پژوهش آسکاری (Ascarya, 2021) بر ضرورت جداسازی نهادهای تأمین مالی خرد و اجتماعی (همچون قرض‌الحسنه) از بخش‌های تجاری تأکید نموده‌اند، اما نحوه پیاده‌سازی این چارچوب‌های مفهومی در بستر خاص قانون تجارت و نظام بانکی ایران تا پیش از این مطالعه، مورد واکاوی دقیق ساختاری قرار نگرفته است.

مرور پیشینه‌های یادشده نشان می‌دهد که ادبیات موجود، ضرورت اصلاحات بانکی را از ابعاد اقتصادی، حقوقی و شرعی به‌خوبی تبیین کرده است. با این حال، خلأیی پژوهشی همچنان وجود دارد و آن، فقدان مطالعه‌ای متمرکز و میان‌رشته‌ای است که خودِ «الگوی طبقه‌بندی مجدد بانک‌ها» را به‌عنوان پدیده‌ای فقهی ـ حقوقی تحلیل کند. به بیان دیگر، پژوهش‌های پیشین بیشتر بر «مسئله» تمرکز داشته‌اند، در حالی که این مقاله «راهکار» را بررسی می‌کند و می‌کوشد با واکاوی ماهیت حقوقی، مبانی قراردادی و چالش‌های شرعی هر یک از انواع بانک‌های جدید ـ شامل بانک‌های تجاری، تخصصی، جامع و قرض‌الحسنه ـ دانشی کاربردی تولید کند که مستقیماً در فرایند سیاست‌گذاری و تدوین مقررات این الگوی جدید قابل استفاده باشد.

۱-۳. بانکداری اسلامی و چالش‌های ساختاری آن در ایران

با تصویب قانون عملیات بانکی بدون ربا در سال ۱۳۶۲، ایران یکی از جامع‌ترین تلاش‌ها برای اسلامی‌سازی کامل نظام بانکی ملی را آغاز کرد. این قانون بر دو دسته اصلی از

عقود فقهی استوار بود: نخست، عقود مشارکتی مانند مضاربه و مشارکت که بر تسهیم واقعی سود و زیان مبتنی‌اند و هسته اصلی بانکداری اسلامی را تشکیل می‌دهند؛ دوم، عقود مبادله‌ای مانند فروش اقساطی، اجاره به شرط تملیک و جعاله که ماهیتی بدهی‌محور دارند و با سود معین و ریسک کمتر برای بانک همراه‌اند (موسویان، ۱۳۹۹).

در سطح نظری، انتظار می‌رفت عقود مشارکتی منابع را به‌سوی مولدترین فعالیت‌های اقتصادی هدایت کنند (Chapra, 2000). با این حال، تجربه عملی چهار دهه گذشته نشان داد که نظام بانکی، به‌دلیل عواملی مانند ریسک‌گریزی، نبود سازوکارهای اطلاعاتی متقارن و ضعف نظارت، به‌شدت به‌سوی عقود مبادله‌ای گرایش یافته است. این وضعیت، به اذعان بسیاری از فقها و اقتصاددانان اسلامی، به شکل‌گیری پدیده «صوری‌سازی عقود» انجامید؛ پدیده‌ای که در آن، قراردادها صرفاً پوششی صوری برای پرداخت و دریافت نرخ سودی معین و از پیش تعیین‌شده، مشابه بهره در نظام بانکی متعارف، بودند (موسویان، ۱۳۹۹؛ Siddiqi, 2004).

این فاصله‌گرفتن از اهداف اولیه، در کنار ساختار «بانکداری همه‌کاره» ـ که در آن تفکیک روشنی میان مأموریت‌های مختلف بانک‌ها وجود نداشت ـ زمینه بروز چالش‌های ساختاری عمیقی را فراهم کرد. پژوهش‌های متعدد داخلی نشان داده‌اند که این ساختار ناکارآمد، یکی از ریشه‌های اصلی انباشت مطالبات غیرجاری، شکل‌گیری دارایی‌های سمی، رقابت ناسالم بر سر جذب سپرده‌ها و در نهایت، تضعیف اعتماد عمومی به کارایی و مشروعیت شرعی نظام بانکی بوده است (کردبچه، راغفر و سرگزی، ۱۳۹۶).

افزون بر چالش صوری‌سازی، یکی از انتقادات بنیادین دیگر به عملکرد بانکداری بدون ربا در ایران، فاصله‌گرفتن آن از «مقاصد الشریعه» (اهداف عالی شریعت) بوده است. مقاصد الشریعه اهداف کلانی همچون حفظ دین، نفس، عقل، نسل و مال را دنبال می‌کند که در حوزه اقتصاد، به مفاهیمی چون تحقق عدالت اجتماعی، کاهش فقر و توزیع عادلانه ثروت ترجمه می‌شود (شاطبی، بی‌تا؛ عوده، ۲۰۰۸م).

از این منظر، بانکداری اسلامی نباید صرفاً به انطباق شکلی با عقود مجاز اکتفا کند، بلکه باید در عمل نیز به تحقق این اهداف متعالی یاری رساند. منتقدان بر این باورند که تمرکز بیش از حد نظام بانکی ایران بر عقود مبادله‌ای با سود معین و ریسک پایین ـ

هرچند از نظر شکلی ربوی محسوب نمی‌شود ـ روح حاکم بر بانکداری اسلامی، یعنی مشارکت واقعی در فعالیت‌های اقتصادی و تسهیم ریسک، را تضعیف کرده و در عمل کمتر به تحقق اهداف کلان مقاصد در حوزه اقتصاد انجامیده است (ابن‌عاشور، ۲۰۰۱م).

این خلأ مقاصدی، ضرورت بازنگری ساختاری و حرکت به‌سوی الگوهایی را که به‌طور ذاتی به بخش‌های مولد و اشتغال‌زا توجه بیشتری دارند، دوچندان کرده است.

۱-۴. جمع‌بندی و تبیین ضرورت تحقیق

پرداختن به تحلیل فقهی ـ حقوقی الگوی جدید طبقه‌بندی بانک‌ها در ایران، از ضرورتی چندوجهی برخوردار است که اهمیت این پژوهش را آشکار می‌سازد. نخست، از منظر نظری و توسعه دانش، ادبیات موجود در حوزه بانکداری اسلامی در ایران عمدتاً در مرحله «آسیب‌شناسی وضع موجود» باقی مانده و بیشتر به نقد چالش‌هایی مانند صوری‌سازی عقود پرداخته است. هرچند این نقدها ارزشمند بوده‌اند، اکنون که نظام بانکی با ارائه یک «الگوی اصلاحی» مشخص گامی به پیش نهاده است، جامعه علمی به پژوهش‌هایی نیاز دارد که از سطح نقد فراتر رفته و به واکاوی و ارزیابی دقیق «راهکار پیشنهادی» بپردازند. این پژوهش با ورود به این عرصه، دانش نظری را یک گام پیش می‌برد و به‌جای تکرار مشکلات، به ارزیابی راه‌حل می‌پردازد. چنین رویکردی ظرفیت فقه امامیه و حقوق ایران را در مواجهه با ساختارهای مالی پیچیده و نوین به محک می‌گذارد و زمینه تولید ادبیات علمی نوآورانه در این حوزه را فراهم می‌آورد.

دوم، از منظر کاربردی و سیاستی، نتایج این پژوهش برای نظام پولی و مالی کشور اهمیت راهبردی دارد. طرح تخصصی‌سازی بانک‌ها را می‌توان گسترده‌ترین اصلاح ساختاری در نظام بانکی پس از انقلاب اسلامی دانست؛ اصلاحی که موفقیت یا ناکامی آن تأثیری مستقیم بر ثبات مالی، کارایی تخصیص اعتبار و در نهایت رشد اقتصادی کشور خواهد داشت. هرگونه ابهام در مبانی حقوقی و فقهی این الگو ـ به‌ویژه در ساختار پیچیده بانکداری جامع ـ می‌تواند به بروز ریسک‌های سیستمی پیش‌بینی‌نشده، شکل‌گیری منازعات حقوقی میان بانک‌ها و مشتریان و تضعیف اعتماد عمومی بینجامد. از این‌رو، شناسایی دقیق چالش‌های فقهی ـ حقوقی این طرح، صرفاً یک بحث آکادمیک نیست،

بلکه ضرورتی جدی برای سیاست‌گذاران ـ به‌ویژه بانک مرکزی و مجلس شورای اسلامی ـ و نیز مدیران شبکه بانکی به شمار می‌آید تا با پیش‌بینی نقاط ضعف، مقررات تکمیلی لازم را تدوین کرده و از بروز بحران‌های احتمالی در آینده جلوگیری کنند. این پژوهش می‌کوشد به‌طور مستقیم به این نیاز سیاستی پاسخ دهد.

سوم، از منظر روش‌شناختی، اهمیت این تحقیق در رویکرد میان‌رشته‌ای آن نهفته است. مسائل بانکداری اسلامی معاصر ماهیتی پیچیده و درهم‌تنیده دارند و نمی‌توان آن‌ها را صرفاً از منظر اقتصاد، حقوق یا فقه تحلیل کرد. تحلیل اقتصادی بدون توجه به الزامات فقهی و محدودیت‌های حقوقی ممکن است به الگوهایی ناکارآمد و غیرقابل اجرا بینجامد؛ همان‌گونه که تحلیل صرفاً فقهی، بدون درک پیچیدگی‌های مالی و اقتضائات حقوقی، می‌تواند به راهکارهایی انتزاعی و دور از واقعیت منجر شود. این پژوهش با اتخاذ رویکردی یکپارچه فقهی ـ حقوقی و با در نظر گرفتن زمینه اقتصادی موضوع، می‌کوشد تحلیلی جامع و واقع‌بینانه ارائه دهد؛ تحلیلی که می‌تواند الگویی برای پژوهش‌های میان‌رشته‌ای آینده در این حوزه باشد.

۲. یافته‌های پژوهش

تحلیل اسناد قانونی و متون فقهی نشان می‌دهد که طرح تخصصی‌سازی و طبقه‌بندی مجدد بانک‌ها در ایران، صرفاً یک اصلاح اداری یا مدیریتی نیست، بلکه دگرگونی ساختاری چندوجهی‌ای است که بر پایه‌های قانونی نوین استوار شده و می‌کوشد ماهیت حقوقی، چارچوب قراردادی و کارکرد نهادهای مالی را به‌صورت بنیادین بازتعریف کند.

یافته‌های این پژوهش، که در ادامه به‌تفصیل بررسی می‌شود، حاکی از آن است که هر یک از انواع چهارگانه بانک‌های جدید، از شخصیت حقوقی، مبانی فقهی و الگوی قراردادی متمایزی برخوردارند. این تمایز، در کنار ایجاد فرصت‌هایی برای افزایش کارایی، پیامدها و چالش‌های خاصی را نیز در حوزه‌های انطباق شرعی، مسئولیت حقوقی و نظارت به همراه دارد؛ چالش‌هایی که موفقیت کلان این طرح اصلاحی، در گرو مواجهه صحیح با آن‌هاست.

۲-۱. مبانی قانونی و نقش نهادی شورای فقهی: معماری جدید نظارت شرعی

مهم‌ترین مستند قانونی این تحول ساختاری، سیاست‌های کلی برنامه هفتم توسعه و در ادامه، آیین‌نامه‌ها و دستورالعمل‌های تفصیلی بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران است. این مقررات با هدف افزایش کارایی نظام بانکی، مدیریت بهینه ریسک در سطح شبکه و هدایت هدفمند اعتبارات به‌سوی بخش‌های مولد اقتصاد، چارچوب کلی طبقه‌بندی بانک‌ها را به‌عنوان یک الزام راهبردی ترسیم کرده‌اند (قانون برنامه هفتم توسعه). بر پایه این اسناد، گذار از الگوی بانکداری همگن و همه‌کاره به الگوی تخصصی و تفکیک‌شده، نه یک انتخاب، بلکه ضرورتی اجتناب‌ناپذیر برای اقتصاد کشور تلقی می‌شود.

با این حال، وجه تمایز اصلی این دوره از اصلاحات بانکی، نه صرف ایده طبقه‌بندی، بلکه تأسیس و تثبیت جایگاه نهادی «شورای فقهی بانک مرکزی» به‌عنوان عالی‌ترین مرجع نظارت شرعی است. پیش از این، نظارت شرعی عمدتاً به‌صورت غیرمتمرکز و از طریق کمیته‌های تطبیق داخلی بانک‌ها یا استعلام‌های موردی انجام می‌شد؛ اما اکنون این شورا، متشکل از فقهای متخصص در امور مالی و کارشناسان اقتصادی و حقوقی، موظف است همه مقررات، آیین‌نامه‌ها، ابزارهای پولی و بانکی و چارچوب‌های عملیاتی را پیش از اجرا، از منظر انطباق با موازین فقه امامیه بررسی و تأیید کند. مصوبات این شورا برای کل شبکه بانکی لازم‌الاجراست و بدین‌ترتیب، این نهاد به مرجع اصلی تفسیر رسمی شریعت در حوزه پولی و بانکی تبدیل شده است (حسینی، ۱۳۹۹).

در عمل، مشروعیت فقهی کل الگوی جدید طبقه‌بندی بانک‌ها ـ از ساختار بانک‌های جامع تا نحوه محاسبه کارمزد در بانک‌های قرض‌الحسنه ـ به‌طور مستقیم به مصوبات و نظریه‌های تفسیری این شورا وابسته است. این تمرکز در نظارت شرعی، در کنار ایجاد وحدت رویه و جلوگیری از تفسیرهای متعارض، چالشی راهبردی نیز به همراه دارد: اینکه شورا چگونه می‌تواند میان پایبندی به اصول فقهی و پاسخ‌گویی به اقتضائات پیچیده اقتصاد نوین تعادل برقرار کند و در عین حال، از هرگونه شائبه تأثیرپذیری از فشارهای سیاسی و اقتصادی مصون بماند.

۲-۲. تحلیل فقهی- حقوقی بانک‌های تجاری و تخصصی: تداوم مدل وکالتی

در چارچوب جدید طبقه‌بندی، بانک‌های تجاری و تخصصی از منظر ماهیت فقهی ـ حقوقی، تداوم و تکامل الگوی سنتی بانکداری بدون ربا را نمایندگی می‌کنند. مبنای رابطه حقوقی این بانک‌ها با سپرده‌گذاران، در بخش سپرده‌های سرمایه‌گذاری، همچنان عقد وکالت است. بر اساس این عقد، سپرده‌گذار به‌عنوان «موکل»، بانک را به‌عنوان «وکیل» خود برمی‌گزیند تا منابع وی را در قالب عقود مجاز شرعی به‌کار گیرد. این رابطه حقوقی، پیامدهای مهمی برای مسئولیت و حدود اختیارات بانک به همراه دارد.

مهم‌ترین پیامد ماهیت وکالتی بانک، امانی بودن تصرف آن در وجوه سپرده‌گذاران است (ید امانی). بر این اساس، بانک اصولاً ضامن اصل سپرده‌ها نیست، مگر در دو حالت: تعدی، یعنی انجام اقداماتی فراتر از حدود اذن وکالت؛ و تفریط، یعنی کوتاهی در انجام وظایف متعارف. هرگونه خروج بانک از چارچوب تعیین‌شده عقود مجاز، مصداق تعدی محسوب می‌شود و ید امانی را به ید ضمانی تبدیل می‌کند. همچنین مفهوم تفریط، در عرف بانکی امروز، مواردی مانند نبود اعتبارسنجی دقیق مشتریان یا اعطای تسهیلات به طرح‌های فاقد توجیه اقتصادی روشن را نیز دربرمی‌گیرد؛ امری که می‌تواند موجب ضمان بانک شود. ازاین‌رو، هرچند بانک در نظریه، وکیل امین به شمار می‌آید، در عمل با مسئولیت‌های حرفه‌ای سنگینی روبه‌روست؛ مسئولیت‌هایی که مرز میان امانت و ضمان را بسیار باریک می‌سازد.

با این حال، چالش اصلی الگوی وکالتی در عمل، خطر گرایش به «صوری‌سازی عقود» است. این خطر، به‌ویژه در عقود مبادله‌ای با سود معین، مانند فروش اقساطی و مرابحه، نمود بیشتری دارد. شرط اساسی صحت این عقود آن است که بانک ابتدا مالک واقعی کالا یا خدمت شود و سپس آن را به مشتری واگذار کند. با وجود این، در بسیاری از موارد، بانک‌ها به‌دلیل پیچیدگی‌های اجرایی از این شرط عدول کرده و عملاً به تبادل وجوه و اسناد صوری بسنده می‌کنند. چنین اقدامی، افزون بر آنکه معامله را از ماهیت واقعی خود خارج و به ابزاری برای دریافت سود در قبال پول تبدیل می‌کند، رابطه وکالتی میان بانک و سپرده‌گذاران را نیز مخدوش می‌سازد؛ زیرا بانک، به‌عنوان وکیل و امین منابع

مردم، با انجام معامله‌ای غیرواقعی از حدود اذن خود فراتر رفته و در امانت سپرده‌گذاران مرتکب تفریط شده است. این وضعیت با فلسفه بانکداری اسلامی ناسازگار است.

بانک‌های تخصصی نیز از همین ماهیت حقوقی وکالتی پیروی می‌کنند، با این تفاوت که «موضوع وکالت» در آن‌ها به بخشی خاص از اقتصاد، مانند کشاورزی یا صنعت، محدود شده است. این محدودیت، هرچند به تمرکز بیشتر و انباشت دانش تخصصی کمک می‌کند، هم‌زمان ریسک تمرکز فعالیت را افزایش داده و بانک را در برابر شوک‌های مربوط به همان بخش آسیب‌پذیرتر می‌سازد.

شایان ذکر است که تحلیل رابطه بانک و سپرده‌گذار بر مبنای عقد وکالت، عمدتاً ناظر بر تبیین چارچوب حقوقی واسطه‌گری مالی و مسئولیت‌های طرفین است و به پرسش‌های بنیادین اقتصاد کلان پولی، به‌ویژه سازگاری این الگو با کارکرد «خلق پول» در نظام بانکی، مستقیماً پاسخ نمی‌دهد. بررسی تعارض ظاهری میان نقش بانک به‌عنوان وکیل وجوه موجود و نقش آن به‌عنوان خالق اعتبار جدید، خود نیازمند پژوهشی مستقل در حوزه فلسفه پول و بانکداری اسلامی است و از دامنه این مقاله، که بر تحلیل ساختارهای حقوقی تمرکز دارد، خارج است.

۲-۳. ماهیت و چالش‌های فقهی- حقوقی بانکداری جامع: معمای تفکیک ریسک

پیچیده‌ترین، نوآورانه‌ترین و در عین حال، چالش‌برانگیزترین بخش طرح طبقه‌بندی جدید، معرفی الگوی «بانکداری جامع» است. این بانک‌ها بر پایه الگویی دوگانه طراحی شده‌اند و از دو بخش کاملاً متمایز تشکیل می‌شوند: «بخش تجاری» که عملکردی مشابه بانک‌های تجاری دارد و بر مبنای عقد وکالت فعالیت می‌کند؛ ازاین‌رو، مسئولیت بانک در قبال سپرده‌گذاران در این بخش، ماهیتی امانی دارد. در کنار آن، «بخش سرمایه‌گذاری» قرار گرفته است که به بانک اجازه می‌دهد به‌طور مستقیم و از طریق عقود مشارکتی، مانند مشارکت مدنی، مشارکت حقوقی و مضاربه، وارد فعالیت‌های اقتصادی پرریسک شود (مصباحی‌مقدم، ۱۳۹۷).

در این بخش، بانک دیگر صرفاً وام‌دهنده نیست، بلکه در قالب عقودی مانند مشارکت و مضاربه، به‌عنوان شریک یا عامل، در سود و زیان واقعی فعالیت اقتصادی سهیم می‌شود.

به بیان دقیق‌تر، بانک در عقد مشارکت نقش «شریک» و در عقد مضاربه نقش «عامل» را بر عهده دارد و در نتایج واقعی فعالیت اقتصادی، اعم از سود یا زیان، مشارکت می‌کند.

چالش بنیادین فقهی ـ حقوقی این الگو، مسئله پیچیده «تفکیک ریسک و شخصیت حقوقی» است. پرسش اصلی آن است که چگونه می‌توان در قالب یک شخصیت حقوقی واحد، یعنی شرکت سهامی عامِ بانک جامع، میان دارایی‌ها، بدهی‌ها و ریسک‌های بخش تجاری ـ که در آن اصل سپرده‌ها باید از زیان‌های غیرمتعارف مصون بماند ـ و بخش سرمایه‌گذاری ـ که ذاتاً با احتمال از دست رفتن اصل سرمایه همراه است ـ یک دیوار حائل قانونی و شرعیِ مؤثر ایجاد کرد؟ (El-Gamal, 2023).

حقوق موضوعه ایران، به‌ویژه قانون تجارت، بر اصل «وحدت شخصیت حقوقی و وحدت دارایی» استوار است. بر اساس این اصل، همه دارایی‌های یک شرکت، ضامن ایفای تمامی دیون آن محسوب می‌شود و مفهوم تفکیک دارایی‌ها در چارچوب یک شخصیت حقوقی واحد، جز در مواردی استثنایی، به رسمیت شناخته نشده است. این مانع حقوقی، ریشه در ماده ۵۸۳ قانون تجارت دارد که مقرر می‌دارد: «کلیه شرکت‌های تجارتی مذکور در این قانون شخصیت حقوقی دارند». رویه قضایی و دکترین حقوقی ایران نیز بر این مبنا شکل گرفته است که شخصیت حقوقی شرکت، واحد و تجزیه‌ناپذیر است و تمامی دارایی‌های آن، وثیقه عمومی طلبکاران شرکت را تشکیل می‌دهد (اسکینی، ۱۴۰۰). ازاین‌رو، ایجاد یک «دیوار حائل» داخلی که بتواند از نظر قانونی، دارایی‌های بخش تجاری را از ادعای طلبکاران بخش سرمایه‌گذاری مصون نگه دارد، تقریباً ناممکن به نظر می‌رسد.

این چالش حقوقی، در قالب یک پرسش بنیادین فقهی نیز مطرح می‌شود: آیا یک شخص، اعم از حقیقی یا حقوقی، می‌تواند هم‌زمان دارای دو شأن فقهی متفاوت باشد؟ پاسخ اولیه فقه به این پرسش مثبت است. برخورداری یک شخص از شئون و جایگاه‌های متعدد، امری پذیرفته‌شده در فقه است. برای نمونه، شخصی می‌تواند هم‌زمان ولیّ فرزند صغیر خود باشد و مسئولیت‌هایی خاص در قبال اموال او بر عهده داشته باشد و در عین حال، وکیل شخص دیگری در یک معامله تجاری نیز محسوب شود. بنابراین، مسئله

اصلی در فقه، اصل تعدد شئون نیست، بلکه تداخل آثار حقوقی و ضمان‌های ناشی از این شئون گوناگون است.

بر این اساس، پرسش اصلی آن نیست که آیا بانک می‌تواند هم «وکیل» و هم «شریک» باشد؛ بلکه مسئله آن است که اگر بانک در مقام «شریک» متحمل زیان شود، آیا این زیان می‌تواند به اموالی که در مقام «وکیل» و به‌صورت امانی در اختیار او قرار گرفته است، سرایت کند؟ پاسخ فقه به این پرسش، اصولاً منفی است؛ مشروط بر آنکه میان این دو حوزه مسئولیت و دارایی، تفکیکی کامل، واقعی و شفاف وجود داشته باشد. اموال تحت وکالت، امانت محسوب می‌شود و جز در موارد تعدی و تفریط، برای وکیل ضمانی ایجاد نمی‌کند. این اصل فقهی، از منظر شرعی، ضرورت ایجاد «دیوار حائل» را تأیید می‌کند و در عین حال، ضعف نظام حقوقی کنونی ایران را ـ که ابزارهای لازم برای تحقق تفکیک واقعی ذمه و دارایی را فراهم نکرده است ـ آشکارتر می‌سازد.

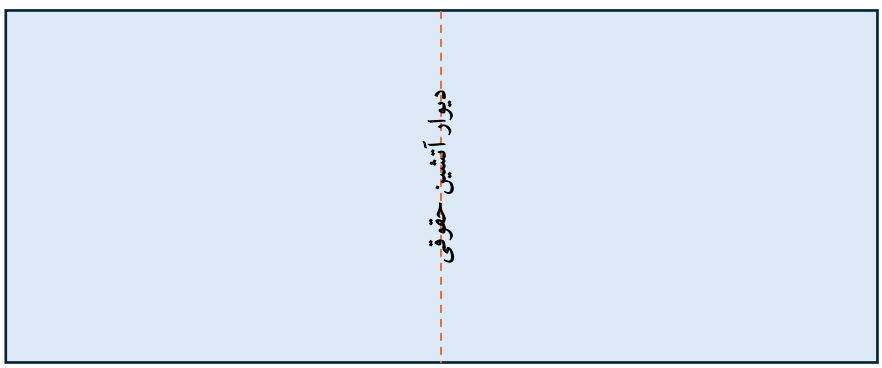

نمودار (۱): مدل مفهومی چالش تفکیک ریسک در بانکداری

منبع: (یافته‌های پژوهش)

این الگو نشان می‌دهد که هرچند بانک جامع به دو بخش عملیاتی مجزا تقسیم می‌شود، هر دو بخش همچنان در قالب یک «شخصیت حقوقی واحد» فعالیت می‌کنند. ازاین‌رو، دیوار حائل میان آن‌ها از منظر حقوقی شکننده است و امکان سرایت بحران از بخش سرمایه‌گذاری به بخش تجاری، مهم‌ترین چالش این الگو به شمار می‌آید.

از منظر فقهی نیز، این چالش به مفهوم بنیادین «ذمّه» بازمی‌گردد. ذمّه، ظرفیت اعتباری شخص برای دارا شدن حقوق و پذیرش تعهدات است. در این زمینه، یکی از پرسش‌های مهم فقه معاصر آن است که آیا یک شخصیت حقوقی می‌تواند دارای دو یا چند ذمّه مستقل باشد یا خیر. هرچند برخی فقها با استناد به نهادهایی مانند «وقف» یا «بیت‌المال» ـ که از نوعی استقلال مالی برخوردارند ـ امکان تفکیک ذمّه را در شرایط خاص پذیرفته‌اند، اما هنوز اجماع روشنی در این خصوص شکل نگرفته است (یزدانی، ۱۴۰۲).

این ابهام فقهی، آثار عملی مهمی به همراه دارد. برای نمونه، اگر بخش سرمایه‌گذاری بانک با زیان سنگین مواجه شود، آیا طلبکاران آن بخش می‌توانند برای استیفای مطالبات خود به دارایی‌های بخش تجاری ـ که عمدتاً از محل وجوه امانی سپرده‌گذاران تشکیل شده است ـ رجوع کنند؟ پاسخ به این پرسش، مستلزم طراحی روابط قراردادی دقیق و شفاف است؛ زیرا هرگونه ابهام در حدود مسئولیت‌ها و نحوه تفکیک دارایی‌ها می‌تواند به غرر، یعنی وجود ابهام مؤثر و زیان‌بار در معامله، و در نهایت، اکل مال به باطل بینجامد (علامه حلی، ۱۴۱۴ق).

بر همین اساس، پژوهش حاضر الگوی قراردادی مشخصی با عنوان «قرارداد وکالت خاص چندوجهی» را به‌عنوان راهکاری عملیاتی برای مواجهه با این چالش پیشنهاد می‌کند. این الگو، ضمن حفظ ساختار اصلی عقد وکالت به‌عنوان مبنای رابطه میان بانک و سپرده‌گذار، می‌کوشد از طریق شفاف‌سازی ارکان قرارداد و حدود مسئولیت‌ها، زمینه فعالیت دوگانه بانک جامع را فراهم سازد. سازوکار این قرارداد بر پایه‌های زیر استوار است:

۱) عقد اصلی (عقد حاکم): رابطه حقوقی میان سپرده‌گذار و بانک جامع، همچنان در قالب یک عقد وکالت واحد تنظیم می‌شود. سپرده‌گذار (موکل) با امضای قراردادی جامع، بانک (وکیل) را برای مدیریت منابع خود منصوب می‌کند. ایجاب و قبول اصلی نیز در همین مرحله و به‌صورت یک‌باره تحقق می‌یابد.

۲) تعیین دقیق «مورد وکالت»: نوآوری اصلی این الگو، تعریف دقیق و شفاف «مورد وکالت» است. در قرارداد، به‌صراحت مقرر می‌شود که: «موکل به وکیل (بانک) وکالت می‌دهد تا منابع وی را بر اساس سیاست‌های اعلامی و با تشخیص حرفه‌ای خود،

میان دو سبد مجزا تخصیص دهد: "سبد تجاری" با هدف حفظ اصل سرمایه و تحصیل سود متعارف از طریق عقود مبادله‌ای، و "سبد سرمایه‌گذاری" با هدف کسب بازدهی بالاتر از طریق ورود به عقود مشارکتی و پذیرش ریسک تسهیم سود و زیان.»

۳) اذن به انعقاد عقود طولی: در متن همین قرارداد وکالت، موکل به وکیل اذن می‌دهد که در طول اجرای قرارداد و به نمایندگی از او، با بخش سرمایه‌گذاری بانک یا سایر پروژه‌های سرمایه‌پذیر، عقود فرعی مشارکت یا مضاربه منعقد کند. ازاین‌رو، رابطه قراردادی در این الگو ماهیتی طولی دارد، نه عرضی؛ بدین معنا که یک عقد اصلی وکالت، مبنای انعقاد عقود ثانوی در مراحل بعدی قرار می‌گیرد.

این الگوی پیشنهادی می‌کوشد به چالش‌های پیش‌گفته پاسخ دهد. نخست آنکه، با قاعده فقهی «العقود تابعة للقصود» ـ به این معنا که اعتبار و ماهیت عقود تابع قصد و اراده طرفین است ـ سازگاری کامل دارد؛ زیرا سپرده‌گذار از ابتدا، آگاهانه و با علم به سازوکار تخصیص دوگانه منابع، قرارداد را منعقد می‌کند. در نتیجه، تفکیک میان سبد تجاری و سبد سرمایه‌گذاری، نه امری تحمیلی یا ضمنی، بلکه بخشی از قصد مشترک طرفین قرارداد محسوب می‌شود. دوم آنکه، در هر دو حوزه فعالیت ـ اعم از بخش تجاری و بخش سرمایه‌گذاری ـ بانک همچنان در مقام «وکیل» سپرده‌گذار عمل می‌کند. ازاین‌رو، تعارض ناشی از جمع دو شأن حقوقی متفاوت تا حد زیادی کاهش می‌یابد؛ زیرا مبنای رابطه حقوقی در هر دو بخش، همچنان عقد وکالت و آثار مترتب بر آن است. بااین‌حال، کارآمدی این الگوی قراردادی همچنان منوط به حل چالش بنیادین «تفکیک ذمّه» و ایجاد دیوارهای حائل واقعی و مؤثر برای جلوگیری از سرایت ریسک میان بخش‌های مختلف بانک است. در غیر این صورت، حتی دقیق‌ترین طراحی قراردادی نیز ممکن است در عمل، تحت تأثیر اصل وحدت دارایی و مسئولیت شخصیت حقوقی، کارایی خود را از دست بدهد.

۲-۴. جایگاه ویژه و الزامات حقوقی بانکداری قرض‌الحسنه: تعارض ساختار و ماهیت

بانک‌ها و صندوق‌های قرض‌الحسنه در الگوی جدید طبقه‌بندی بانکی، جایگاهی متمایز و مبتنی بر کارکردهای اجتماعی دارند. ماهیت این نهادها بر عقد قرض‌الحسنه استوار

است؛ عقدی که در فقه اسلامی، در زمره عقود تبرعی، احسانی و غیرانتفاعی قرار می‌گیرد و هرگونه شرط زیاده در آن، مصداق ربا و به‌شدت ممنوع شمرده می‌شود (حر عاملی، ۱۴۰۹ق). هدف اصلی این نهادها، تجهیز منابع خیرخواهانه مردم و تخصیص آن در قالب تسهیلات بدون بهره به نیازمندان واقعی برای اموری همچون ازدواج، درمان، اشتغال خرد و سایر نیازهای ضروری است (طباطبایی یزدی، ۱۴۰۹ق).

این کارکرد، به‌طور مستقیم با مقاصد بنیادین شریعت، از جمله گسترش عدالت اجتماعی، حمایت از اقشار آسیب‌پذیر و حفظ ثروت عمومی، پیوند دارد. ازاین‌رو، صیانت از سلامت ساختاری و اصالت ماهوی این نهادها، اهمیتی مضاعف در نظام بانکداری اسلامی پیدا می‌کند.

بااین‌حال، مهم‌ترین چالش بانک‌های قرض‌الحسنه، انطباق ماهیت غیرانتفاعی و خیرخواهانه آن‌ها با الزامات حقوقی جدیدی است که فعالیت بانک‌ها را در قالب «شرکت سهامی عام» سامان‌دهی می‌کند. شرکت سهامی عام، در اغلب نظام‌های حقوقی، نهادی ذاتاً انتفاعی است که بر مبنای اصل «اولویت منافع سهامداران» عمل می‌کند و هیئت‌مدیره آن، اصولاً در برابر سهامداران مسئول حداکثرسازی بازده اقتصادی است. همین ویژگی، تعارضی بنیادین میان ساختار حقوقی و ماهیت عملکردی بانک‌های قرض‌الحسنه ایجاد می‌کند.

پرسش اساسی آن است که چگونه نهادی با مالکیت خصوصی و سهامدارانی که انتظار بازده اقتصادی دارند، می‌تواند به‌صورت پایدار به اهداف اجتماعی و غیرانتفاعی خود وفادار بماند و از انحراف مأموریتی مصون بماند. نگرانی اصلی آن است که فشار ناشی از الزامات سودآوری و انتظارات بازار سرمایه، این نهادها را به سمت طراحی سازوکارهای درآمدزا، از جمله دریافت کارمزدهای غیرمتعارف، سوق دهد.

هرچند دریافت کارمزد در قبال خدمات واقعی و متعارف ـ مانند هزینه‌های تشکیل پرونده، اعتبارسنجی و عملیات اجرایی ـ از منظر فقهی مجاز شناخته می‌شود، اما مرز میان «کارمزد واقعی» و «بهره پنهان» بسیار باریک و حساس است. در نتیجه، این خطر وجود دارد که کارمزد، به ابزاری برای دور زدن ممنوعیت ربا و تضعیف فلسفه وجودی قرض‌الحسنه تبدیل شود (Ascarya, 2021).

بر این اساس، طراحی چارچوبی حقوقی و نظارتی ویژه برای بانک‌های قرض‌الحسنه، ضرورتی اجتناب‌ناپذیر به نظر می‌رسد؛ چارچوبی که ضمن حفظ الزامات ساختار شرکتی، بتواند ماهیت اجتماعی، غیرانتفاعی و حمایتی این نهادها را تضمین کرده و از تبدیل آن‌ها به بنگاه‌های صرفاً سودمحور جلوگیری کند.

جدول (۱): تحلیل مقایسه‌ای ماهیت فقهی- حقوقی انواع بانک‌ها در مدل جدید

ویژگی	بانک تجاری	بانک تخصصی	بانک جامع	بانک قرض‌الحسنه
مبنای اصلی قرارداد	وکالت	وکالت مقید	وکالت (بخش تجاری) و مشارکت/مضاربه (بخش سرمایه‌گذاری)	قرض‌الحسنه
مسئولیت قبال سپرده‌گذار	ید امانی (ضمان در صورت تعدی و تفریط)	ید امانی (ضمان در صورت تعدی و تفریط)	دوگانه: ید امانی (بخش تجاری) و تسهیم زیان (بخش سرمایه‌گذاری)	ید ضمانی (ضامن اصل سپرده)
کارکرد اصلی	تأمین مالی کوتاه‌مدت و خدمات عمومی	تأمین مالی هدفمند یک بخش خاص	خدمات یکپارچه تجاری و سرمایه‌گذاری مستقیم	تأمین مالی خرد و اهداف اجتماعی
چالش اصلی فقهی- حقوقی	ریسک صوری‌سازی عقود مبادله‌ای	ریسک تمرکز فعالیت و صوری‌سازی	عدم امکان تفکیک حقوقی ریسک در شخصیت واحد	تعارض ساختار انتفاعی با ماهیت غیرانتفاعی

منبع: (یافته‌های پژوهش)

۲-۵. چارچوب نظارتی و الزامات حاکمیت شرعی

موفقیت الگوی تخصصی‌سازی بانک‌ها، صرفاً به تعریف حقوقی و تفکیک ساختاری آن‌ها وابسته نیست، بلکه به نحو تعیین‌کننده‌ای به کیفیت و کارایی چارچوب نظارتی، و به‌ویژه نظام حاکمیت شرعی بستگی دارد. حاکمیت شرعی را می‌توان مجموعه‌ای منسجم از سازوکارها، ساختارها و فرآیندهای سازمانی دانست که از طریق آن، یک مؤسسه مالی اسلامی، انطباق کامل و مستمر تمامی فعالیت‌ها، قراردادها و محصولات خود را با موازین

شریعت تضمین می‌کند (Accounting and Auditing Organization for Islamic Financial Institutions[2], 2020).

یافته‌های این بخش نشان می‌دهد که اثربخشی نظارت شرعی در الگوی جدید، مستلزم استقرار ساختاری چندلایه و یکپارچه در سه سطح است:

۱) سطح کلان (نظام بانکی): در سطح کلان، شورای فقهی بانک مرکزی نقش سیاست‌گذار، مرجع نهایی تفسیر و ناظر عالی را ایفا می‌کند. الگوی نظارت متمرکز که در ایران برگزیده شده، مزایای مهمی دارد؛ از جمله:
   - ایجاد وحدت رویه در تفسیر احکام و استانداردهای شرعی؛
   - جلوگیری از صدور آرای متعارض میان بانک‌ها؛
   - ارتقای قطعیت حقوقی و ثبات مقررات.

بااین‌حال، چالش بنیادین این مدل، خطر فاصله گرفتن از واقعیت‌های اجرایی و تبدیل شدن به نهادی صرفاً نظری و فتوایی است (Hasan & Dridi, 2010). تمرکز بیش از حد، بدون سازوکارهای بازخورد عملیاتی، می‌تواند به کاهش اثربخشی نظارت منجر شود. ازاین‌رو، ایجاد ارتباطی مستمر، نهادی و ساختارمند میان شورای فقهی و نهادهای نظارتی داخلی بانک‌ها، شرط لازم برای پویایی این نظام است.

۲) سطح میانی (هر بانک): اهمیت سطح میانی دقیقاً از همین‌جا ناشی می‌شود. وجود یک نهاد متمرکز در سطح ملی، اگرچه گامی ضروری است، اما به‌تنهایی برای تضمین انطباق عملیاتی کافی نیست. تجربه کشورهای پیشرو در بانکداری اسلامی ـ به‌ویژه مالزی و بحرین ـ نشان می‌دهد که استقرار کمیته‌های مستقل انطباق شرعی داخلی در هر بانک، یک الزام ساختاری است (ISRA, 2018). این کمیته‌ها باید واجد ویژگی‌های زیر باشند:
   - ترکیب کارشناسان فقهی و مالی با صلاحیت تخصصی؛
   - استقلال نهادی از مدیریت اجرایی بانک؛
   - دسترسی کامل به اطلاعات و عملیات بانکی؛
   - اختیار اظهار نظر الزام‌آور در حوزه انطباق شرعی.

---

2. AAOIFI

کارکردهای اصلی این کمیته‌ها عبارت است از:

- نظارت پیشینی بر طراحی محصولات و قراردادهای جدید؛
- نظارت پسینی بر اجرای عملیات روزمره؛
- آموزش مستمر کارکنان در حوزه ضوابط شرعی؛
- تهیه و ارسال گزارش‌های ادواری به هیئت‌مدیره و شورای فقهی بانک مرکزی.

این ساختار دولایه (مرکزی–بانکی)، ضمن حفظ استقلال مرجع عالی، بار اجرایی و نظارتی را توزیع کرده و نظارت شرعی را از یک کنترل بیرونی به یک فرآیند درونی و مستمر تبدیل می‌کند.

با توجه به پیچیدگی مضاعف ساختار بانک‌های جامع، الزام قانونی به ایجاد چنین کمیته‌هایی در همه بانک‌ها ـ و به‌ویژه بانک‌های جامع ـ ضرورتی انکارناپذیر است. اصلاح مقررات ناظر بر نظام بانکی می‌تواند این الزام را صریح و غیرقابل عدول سازد.

۳) سطح خرد (فرهنگ و فرایندهای درون‌سازمانی): هرچند در متن اولیه به این سطح اشاره ضمنی شده بود، اما تکمیل منطقی تحلیل ایجاب می‌کند که سطح خرد نیز تصریح شود. هیچ ساختار نظارتی، بدون درونی‌شدن ارزش‌های انطباق در فرهنگ سازمانی، کارآمد نخواهد بود. در این سطح، عناصر زیر اهمیت می‌یابد:

- گنجاندن شاخص‌های انطباق شرعی در نظام ارزیابی عملکرد مدیران؛
- پیوند پاداش‌ها با رعایت ضوابط شرعی؛
- استقرار واحد حسابرسی شرعی داخلی؛
- آموزش مستمر و نهادینه‌سازی اخلاق حرفه‌ای.

بدون چنین درونی‌سازی‌ای، نظارت شرعی ممکن است به سازوکاری شکلی و حداقلی تقلیل یابد.

جمع‌بندی تحلیلی

الگوی تخصصی‌سازی بانک‌ها، اگر با یک نظام حاکمیت شرعی چندسطحی و هماهنگ همراه نشود، در معرض دو خطر قرار می‌گیرد:

۱) تمرکزگرایی غیرکارآمد در سطح کلان؛

۲) شکلی‌شدن انطباق شرعی در سطح عملیاتی.

ترکیب نظارت متمرکز (وحدت تفسیر) با نظارت غیرمتمرکز درون‌بانکی (اجرای مستمر و تخصصی)، می‌تواند تعادلی کارآمد میان انسجام فقهی و کارایی اجرایی ایجاد کند.

علاوه بر این، مفهوم حاکمیت شرعی، صرفاً به نظارت محدود نمی‌شود، بلکه فرآیندهای «حسابرسی شرعی» را نیز دربر می‌گیرد. حسابرسی شرعی، فرایندی مستقل، نظام‌مند و ادواری است که توسط حسابرسان واجد صلاحیت ـ اعم از داخلی یا خارجی ـ انجام می‌شود تا اطمینان حاصل گردد که بانک، نه‌تنها در سطح سیاست‌گذاری، بلکه در عملکرد و عملیات اجرایی نیز به اصول و مصوبات شرعی پایبند بوده است (Karim, 2016).

این فرآیند، از یک‌سو موجب افزایش شفافیت و تقویت اعتماد ذی‌نفعان ـ شامل سپرده‌گذاران، سهامداران و عموم جامعه ـ می‌شود و از سوی دیگر، برای هیئت‌مدیره و نهادهای ناظر، سطحی معقول از اطمینان نسبت به وضعیت انطباق شرعی بانک فراهم می‌آورد.

در نظام بانکی ایران، هرچند مفهوم حسابرسی مالی از جایگاهی تثبیت‌شده برخوردار است، اما «حسابرسی شرعی» به‌عنوان یک حرفه تخصصی و یک الزام ساختاری، همچنان در مراحل آغازین توسعه قرار دارد. نبود استانداردهای ملی مدون در حوزه حسابرسی شرعی، کمبود نیروی انسانی متخصص و فقدان الزام قانونی بانک‌ها به استقرار این سازوکار، از مهم‌ترین خلأهای نظارتی در مسیر اجرای موفق الگوی تخصصی‌سازی بانک‌ها به شمار می‌رود.

در نهایت، در سطح خرد، تمامی این سازوکارها بر بستری به نام «فرهنگ انطباق» استوار هستند. بدون شکل‌گیری فرهنگی سازمانی که در آن، پایبندی به موازین شرعی نه صرفاً یک الزام اداری از بالا به پایین، بلکه یک ارزش درونی و مسئولیتی مشترک تلقی شود، حتی پیشرفته‌ترین ساختارهای نظارتی نیز کارایی لازم را نخواهند داشت (Ginena & Hamid, 2015; Grais & Pellegrini, 2006).

این فرهنگ باید از عالی‌ترین سطوح سازمان، به‌ویژه هیئت‌مدیره، آغاز شود و از طریق آموزش‌های مستمر، سازوکارهای انگیزشی و رویه‌های شفاف، در تمامی سطوح سازمان ـ از مدیران ارشد و میانی تا کارکنان شعب ـ نهادینه شود.

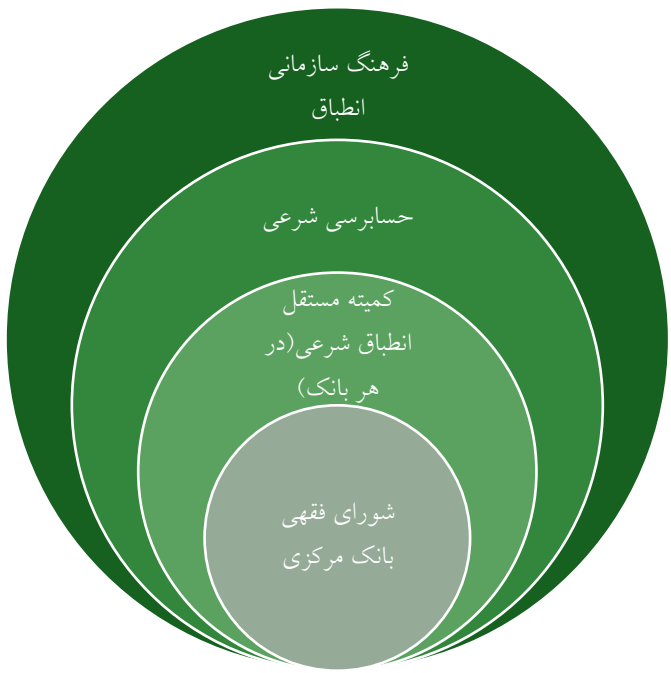

نمودار (۲): چارچوب پیشنهادی نظام جامع حاکمیت شرعی

منبع: (یافته‌های پژوهش)

نمودار (۲)، ساختار نظارتی سه‌لایه حاکمیت شرعی را نشان می‌دهد. در سطح کلان، شورای فقهی بانک مرکزی به‌عنوان مرجع سیاست‌گذاری و ناظر عالی ایفای نقش می‌کند.

در سطح میانی، کمیته‌های مستقل انطباق شرعی مستقر در هر بانک، مسئول نظارت بر قراردادها و عملیات بانکی هستند. در سطح عملیاتی نیز، واحدهای حسابرسی شرعی داخلی و خارجی، به‌صورت ادواری، گزارش‌های مربوط به میزان انطباق فعالیت‌ها با ضوابط شرعی را تهیه و ارائه می‌کنند. مجموعه این فرآیندها، بر بستری از فرهنگ سازمانی انطباق استوار است که نقش پشتیبان و تقویت‌کننده کل نظام حاکمیت شرعی را بر عهده دارد.

نتیجه‌گیری

نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که طرح تخصصی‌سازی بانک‌ها در ایران، فراتر از یک اصلاح صرفاً اقتصادی، واجد ابعاد عمیق فقهی و حقوقی است و موفقیت آن، به میزان قابل‌توجهی به حل چالش‌های بنیادین در این دو حوزه وابسته است. این پژوهش، با ورود به خلأ مطالعاتی موجود، نشان داد که الگوهای جدید بانکی با مسائل ماهوی و ساختاری متعددی مواجه‌اند؛ به‌گونه‌ای که بانکداری جامع با مسئله «تفکیک ریسک در چارچوب شخصیت حقوقی واحد» و بانکداری قرض‌الحسنه با «تعارض میان ساختار انتفاعی و ماهیت غیرانتفاعی» روبه‌رو است.

تحلیل‌های انجام‌شده نشان داد که مدیریت مؤثر این چالش‌ها، بدون استقرار یک نظام جامع و چندلایه حاکمیت شرعی، امکان‌پذیر نخواهد بود. در همین راستا، پژوهش حاضر صرفاً به تبیین و آسیب‌شناسی مسائل اکتفا نکرده، بلکه در پاسخ به بخشی از این چالش‌ها، الگوی قراردادی «وکالت خاص چندوجهی» را نیز به‌عنوان یک راهکار عملیاتی پیشنهاد کرده است. این الگو نشان می‌دهد که چگونه می‌توان از طریق طراحی یک قرارداد اولیه دقیق و شفاف، ضمن حفظ انطباق با اصول فقهی، زمینه فعالیت هم‌زمان بخش‌های مختلف بانک جامع را فراهم ساخت.

بر این اساس، نتیجه نهایی پژوهش آن است که تخصصی‌سازی بانک‌ها، اگرچه گامی ضروری در مسیر اصلاح نظام بانکی کشور به شمار می‌رود، اما به‌تنهایی کافی نیست و تحقق اهداف آن، مستلزم اصلاحات مکمل در زیرساخت‌های حقوقی و نظارتی است. در این چارچوب، تدوین مقررات ویژه برای بانکداری جامع با هدف شناسایی و حمایت

حقوقی از تفکیک ذمه، بازنگری در چارچوب حقوقی بانکداری قرض‌الحسنه و نیز الزام قانونی به استقرار سازوکارهای حاکمیت و حسابرسی شرعی، از مهم‌ترین الزامات تحقق این الگوی اصلاحی در بستری از مشروعیت فقهی و اتقان حقوقی محسوب می‌شود.

در نهایت، این پژوهش می‌تواند زمینه‌ساز مطالعات آتی در حوزه‌هایی همچون ارزیابی تطبیقی عملکرد الگوهای جدید بانکی، تحلیل کارآمدی ساختارهای حاکمیت شرعی و بررسی چالش‌های اجرایی استقرار استانداردهای حسابرسی شرعی در نظام بانکی ایران باشد.

جدول (۲): ماتریس ریسک‌های فقهی- حقوقی در مدل تخصصی‌سازی بانک‌ها

ویژگی	بانک تجاری	بانک تخصصی	بانک جامع	بانک قرض‌الحسنه
ریسک انطباق شرعی	ریسک بالای صوری‌سازی در عقود مبادله‌ای (مرابحه)	ریسک بالای صوری‌سازی + انحراف از هدف تخصصی	پیچیدگی در انطباق فعالیت‌های سرمایه‌گذاری نوین	ریسک تبدیل کارمزد به بهره پنهان (حیله)
ریسک اعتباری	ریسک متعارف ناشی از اعطای تسهیلات خرد و شرکتی	ریسک بالای تمرکز در یک بخش اقتصادی خاص	ریسک دوگانه: اعتباری (بال تجاری) و بازار (بال سرمایه‌گذاری)	ریسک نکول وام‌گیرندگان خرد (معمولاً پایین‌تر)
ریسک ساختاری- حقوقی	ریسک پایین	ریسک پایین	ریسک بالای سرایت به دلیل عدم تفکیک حقوقی ذمه	ریسک بالای تعارض ساختاری (انتفاعی در مقابل غیرانتفاعی)
ریسک حاکمیتی	ریسک متعارف	ریسک متعارف	نیاز به سازوکار حاکمیت شرعی بسیار پیچیده و دولایه	ریسک انحراف از اهداف اجتماعی به دلیل فشار سهامداران

منبع: (یافته‌های پژوهش)

هرچند این پژوهش، به دلیل ماهیت نظری خود، به بررسی آثار کمی عملکرد بانک‌ها نپرداخته است، اما یافته‌های تحلیلی آن پیشنهادهای مشخصی را برای ذی‌نفعان اصلی نظام بانکی ارائه می‌کند. برای نهاد قانون‌گذار، تدوین و تصویب «لایحه بانکداری جامع» به‌منظور تبیین دقیق ماهیت حقوقی این نوع بانک‌ها و تعیین سازوکارهای حقوقی تفکیک ریسک‌ها ضروری به نظر می‌رسد. همچنین بازنگری در چارچوب حقوقی بانکداری قرض‌الحسنه، با هدف تضمین ماهیت غیرانتفاعی آن و تقویت کارکردهای اجتماعی و مقاصدی آن در حوزه‌هایی همچون فقرزدایی، از دیگر ضرورت‌های تقنینی محسوب می‌شود.

در سطح سیاست‌گذاری و نظارت، بانک مرکزی نیز می‌تواند با تقویت جایگاه پژوهشی و تحلیلی شورای فقهی، نقش این نهاد را در هدایت فقهی نظام بانکی ارتقا دهد. علاوه بر این، تدوین و ابلاغ الزامات مشخص در حوزه حاکمیت شرعی، از جمله الزام بانک‌ها به تشکیل کمیته‌های مستقل انطباق شرعی و استقرار سازوکارهای حسابرسی شرعی دوره‌ای، از اقدامات ضروری در این زمینه است. همچنین نظارت بر اجرای رویه‌های دقیق برای تفکیک عملیاتی و اطلاعاتی در بانک‌های جامع، می‌تواند به کاهش ریسک‌های ساختاری و تقویت شفافیت در عملکرد این نهادها کمک کند.

ملاحظات حقوقی
- پیروی از اصول حقوقی
تمامی اصول اخلاقی در پژوهش در این مقاله رعایت شده است.
- تعارض منافع
بنابر اظهار نویسندگان، این مقاله تعارض منافع ندارد.
بنابر اظهار نویسندگان، این مقاله مستخرج از پایان‌نامه، رساله و طرح پژوهشی نیست.

کتابنامه

۱) ابن عاشور، محمد الطاهر (۲۰۰۱م). *مقاصد الشریعة الإسلامیة*. اردن: دار النفائس.

۲) اسکینی، ربیعا (۱۴۰۰). *حقوق تجارت: شرکت‌های تجاری*. تهران: مطالعه و تدوین کتب دانشگاهی در علوم اسلامی و انسانی (سمت).

۳) بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران (۱۴۰۲). *گزارش سالانه اقتصادی و ترازنامه*. تهران: بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران.

۴) پورمحمدی، محمدرضا (۱۳۹۸). *حقوق بانکی تطبیقی* .تهران: مطالعه و تدوین کتب دانشگاهی در علوم اسلامی و انسانی (سمت).
۵) کردبچه، حمید؛ راغفر، حسین؛ و سرگزی، نسرین (۱۳۹۶). اثر مطالبات غیرجاری بر عملکرد مالی بانک‌ها در نظام بانکی ایران. *تحلیل‌های اقتصادی توسعه ایران*، ۵(۱)، ۱۰۱-۱۲۴. DOI: 10.22051/edp.2018.17352.1117
۶) حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹ق). *وسائل الشیعة*. قم: مؤسسه آل‌البیت لإحیاء التراث.
۷) حسینی، سید رضا (۱۳۹۹). *نظارت شرعی در نظام بانکی ایران: ساختار، عملکرد و چالش‌ها*. تهران: پژوهشکده پولی و بانکی بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران.
۸) داودی، پرویز؛ و شاکری، عباس .(۱۴۰۰) .تحلیلی بر پدیده بانکداری در سایه در اقتصاد ایران. *پژوهش‌های پولی و بانکی*، ۱۴(۴)، ۵۶۷-۶۰۱.
۹) شاطبی، ابراهیم بن موسی (بی‌تا). *الموافقات فی أصول الشریعة*. بیروت: دار المعرفه.
۱۰) صادقی، حسین؛ فرامرزی، هادی؛ و خلج‌زاده، مهدی (۱۳۹۹). *مقدمه‌ای بر اقتصاد سیاسی ایران در سایه تحریم*. تهران: نور علم.
۱۱) طباطبایی یزدی، سید محمدکاظم (۱۴۰۹ق). *العروة الوثقی*. بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.
۱۲) علامه حلی، حسن بن یوسف (۱۴۱۴ق). *تذکرة الفقهاء*. قم: مؤسسه آل‌البیت لإحیاء التراث.
۱۳) عوده، جاسر (۲۰۰۸م). *مقاصد الشریعة کدلیل للمبتدئین*. لندن: المعهد العالمی للفکر الإسلامی.
۱۴) کاتوزیان، ناصر (۱۴۰۱). *قواعد عمومی قراردادها*. تهران: شرکت سهامی انتشار.
۱۵) مصباحی‌مقدم، غلامرضا (۱۳۹۷). *مبانی اقتصاد اسلامی*. تهران: مطالعه و تدوین کتب دانشگاهی در علوم اسلامی و انسانی (سمت).
۱۶) موسویان، سید عباس (۱۳۹۹). *بانکداری اسلامی: مبانی نظری و تجارب عملی*. تهران: پژوهشکده پولی و بانکی بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران.
۱۷) یزدانی، عباس (۱۴۰۲). شخصیت حقوقی و مسئله تفکیک ذمه در فقه و حقوق مدرن. *پژوهش‌های فقه و حقوق اسلامی*، ۲۱(۳)، ۸۷-۱۱۲.

References

1) Accounting and Auditing Organization for Islamic Financial Institutions. (2020). *Shari'ah Governance Framework for Islamic Financial Institutions*. Accounting and Auditing Organization for Islamic Financial Institutions.

2) Archer, S., & Karim, R. A. A. (Eds.). (2019). *Islamic finance: The regulatory challenge*. John Wiley & Sons.
3) Allāmah Ḥillī, Ḥ. b. Y. (1414 AH/1993). *Tadhkirat al-Fuqahā*. Qom: Muʾassasat Āl al-Bayt li-Iḥyāʾ al-Turāth [in Arabic].
4) Ascarya, A. (2021). The role of Islamic social finance in the digital era. *Journal of Islamic Monetary Economics and Finance*, 7(1), 1-26.
5) Askīnī, R. (1400 SH/2021). *Ḥuqūq-e Tejārat: Sherkathā-ye Tejāri* [Commercial Law: Commercial Companies]. Tehran: Sāzmān-e Moṭāleʿeh va Tadvin-e Kotob-e Dāneshgāhī dar ʿOlūm-e Eslāmī va Ensānī (SAMT) [in Persian].
6) Auda, J. (2008). *Maqāṣid al-Sharīʿa as a Beginner's Guide*. London: International Institute of Islamic Thought [in Arabic].
7) Bank Markazī-ye Jomhūrī-ye Eslāmī-ye Īrān. (1402 SH/2023). *Gozaresh-e Sālāneh-ye Eqteṣādī va Tarāznāmeh* [Annual Economic Report and Balance Sheet]. Tehran: Central Bank of the Islamic Republic of Iran [in Persian].
8) Chapra, M. U. (2000). *The future of economics: An Islamic perspective*. The Islamic Foundation.
9) Dāvūdī, P., & Shākerī, A. (1400 SH/2021). Taḥlīlī bar Padīdeh-ye Bānk-dārī dar Sāyeh dar Eqteṣād-e Īrān [An Analysis of Shadow Banking in the Iranian Economy]. *Pazhūhesh-hā-ye Pūlī va Bānkī [Monetary and Banking Research]*, 14(4), 567–601 [in Persian].
10) El-Gamal, M. A. (2023). *Islamic Finance: Law, Economics, and Practice*. Cambridge University Press.
11) Farzin, Y. H. (2023). Banking Sector Challenges and Reforms in Iran. *Middle East Economic Association (MEEA) Working Papers*, No. 1324.
12) Ginena, K., & Hamid, A. (2015). *Foundations of Shari'ah Governance of Islamic Banks*. John Wiley & Sons.
13) Grais, W., & Pellegrini, M. (2006). *Corporate governance and Shari'ah compliance in institutions offering Islamic financial services*. World Bank Policy Research Working Paper, 4054.
14) Hasan, Z., & Dridi, J. (2010). *The effects of the global crisis on Islamic and conventional banks: A comparative study*. IMF Working Paper, 10/201.
15) Ḥoseynī, S. R. (1399 SH/2020). *Neẓārat-e Sharʿī dar Neẓām-e Bānkī-ye Īrān: Sākhtār, Kārkard va Chālesh-hā* [Sharia Supervision in the Iranian Banking System: Structure, Performance, and Challenges]. Tehran: Monetary and Banking Research Institute, Central Bank of the Islamic Republic of Iran [in Persian].
16) Ḥurr al-ʿĀmilī, M. b. Ḥ. (1409 AH/1988). *Wasāʾil al-Shīʿa*. Qom: Muʾassasat Āl al-Bayt li-Iḥyāʾ al-Turāth [in Arabic].
17) Ibn ʿĀshūr, M. al-Ṭ. (2001). *Maqāṣid al-Sharīʿa al-Islāmiyya*. Jordan: Dār al-Nafāʾis [in Arabic].
18) ISRA. (2018). *Shari'ah Governance: An International Perspective*. International Shari'ah Research Academy for Islamic Finance.
19) Kātoozīān, N. (1401 SH/2022). *Qavāʿed-e ʿOmūmī-ye Gharārdādhā* [General Rules of Contracts]. Tehran: Sherkat-e Sahāmī-ye Entešār [in Persian].

20) Karim, R. A. A. (2016). Shari'ah audit in Islamic financial institutions: The post-implementation challenges. *Journal of Islamic Accounting and Business Research*, 7(1), 2-4.
21) Meṣbāḥī-Moqaddam, G. (1397 SH/2018). *Mabānī-ye Eqteṣād-e Eslāmī* [Foundations of Islamic Economics]. Tehran: Sāzmān-e Moṭāleʿeh va Tadvin-e Kotob-e Dāneshgāhī dar ʿOlūm-e Eslāmī va Ensānī (SAMT) [in Persian].
22) Mūsavīān, S. A. (1399 SH/2020). *Bānk-dārī-ye Eslāmī: Mabānī-ye Naẓarī va Tajāreb-e ʿAmalī* [Islamic Banking: Theoretical Foundations and Practical Experiences]. Tehran: Monetary and Banking Research Institute, Central Bank of the Islamic Republic of Iran [in Persian].
23) Pūrmohammadī, M. R. (1398 SH/2019). *Ḥuqūq-e Bānkī-ye Taṭbīqī* [Comparative Banking Law]. Tehran: Sāzmān-e Moṭāleʿeh va Tadvin-e Kotob-e Dāneshgāhī dar ʿOlūm-e Eslāmī va Ensānī (SAMT) [in Persian].
24) Sadeghi, H., Faramarzi, H., & Khalajzadeh, M. (2020). *An introduction to Iran's political economy under sanctions.* Tehran: Noor Elm Publications. [in Persian].
25) Siddiqi, M. N. (2004). *Riba, bank interest and the rationale of its prohibition*. Islamic Research and Training Institute (IRTI).
26) Shāṭibī, I. b. M. (n.d.). *al-Muwāfaqāt fī Uṣūl al-Sharīʿa*. Beirut: Dār al-Maʿrifa [in Arabic].
27) Kordbache, H, Raghfar, H and Sargazi, N. (2017). The effect of non-performing loans on the financial performance of banks in the Iranian banking system. *Economic Analysis of Iranian Development*, 5(1), 101-124. doi: 10.22051/edp.2018.17352.1117 [in Persian].
28) Ṣādeqī, Ḥ., Farāmarzī, H., & Xalaǰ-zāde, M. (1399 SH/2020). *Moqaddame-ī bar Eqteṣād-e Siyāsī-ye Īrān dar Sāye-ye Taḥrīm* [An Introduction to the Political Economy of Iran in the Shadow of Sanctions]. Tehran: Nūr-e ʿElm [in Persian].
29) Ṭabāṭabāʾī Yazdī, S. M. K. (1409 AH/1989). *al-ʿUrwa al-Wuthqā*. Beirut: Muʾassasat al-Aʿlamī li-l-Maṭbūʿāt [in Arabic].
30) Vogel, F. E., & Hayes, S. L. (1998). *Islamic law and finance: Religion, risk, and return*. Kluwer Law International.
31) Yazdānī, A. (1402 SH/2023). Shakhṣiyyat-e Ḥuqūqī va Masʾaleh-ye Tafkīk-e Zemmeh dar Fiqh va Ḥuqūq-e Modern [Legal Personality and the Issue of Liability Segregation in Islamic Jurisprudence and Modern Law]. *Pazhūhesh-hā-ye Fiqh va Ḥuqūq-e Eslāmī [Islamic Jurisprudence and Law Research],* 21(3), 87–112 [in Persian].